

УДК 376-056.34:373.3-052

ВРАХУВАННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Н. О. Ратушняк

orcid.org/0000-0002-2242-271X

В статті виокремлено основні групи дітей з особливими потребами та їх психофізичні якості. Проаналізовано наукові праці зарубіжних і вітчизняних дослідників цієї проблеми. Визначено поняття «діти з особливими потребами» та подано основні групи дітей з особливими потребами. Проаналізовано психологічні особливості учнів з вадами зору, слуху, мовлення, порушенням інтелектуального розвитку, комплексними порушеннями психофізичного розвитку та розладом опорно-рухової системи. Охарактеризовано психологічні особливості учнів з соціальними проблемами, а саме особливості дітей-сиріт. Описано загальні психологічні особливості дітей з неблагополучних сімей. Розкрито поняття «обдарована дитина» та описано позитивні та негативні якості обдарованості. Визначено основні закономірності психічного розвитку дітей з особливими потребами. Описано особливості інтелектуальної активності учнів початкової школи з вадами розвитку, соціальними проблемами та обдарованих учнів. Узагальнено психологічні особливості дітей з особливими потребами для удосконалення освітнього процесу початкової школи в умовах інклюзії.

Ключові слова: учні початкової школи, учні з особливими потребами, учні з психофізичними вадами, учні з соціальними потребами, обдаровані діти, психофізичні особливості, навчально-пізнавальна діяльність.

TAKING INTO ACCOUNT THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL QUALITIES OF ELEMENTARY SCHOOL PUPILS WITH SPECIAL NEEDS DURING THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

N. O. Ratushniak

The article outlines the main groups of children with special needs and their psychophysical qualities. The reform of the system of inclusive education, the transition from the traditional approach in the educational process to the competent, from the mode of functioning to the mode of development and self-development, testify to the real need to address the problem of education. The results of social sections, data of surveys of psychological, medical and pedagogical consultations, scientific works of foreign and domestic researchers of this problem are generalized. The psychological features of pupils with visual, hearing, speech, intellectual disabilities, complex disorders of psychophysical development and disorders of the musculoskeletal system are analyzed. The psychological peculiarities of students with social problems, namely, the characteristics of orphans and children from disadvantaged families, are described. The main types of dysfunctional families are singled out and the general psychological peculiarities of children living in such families are described. Disclosed the concept of «gifted child» and describes the positive and negative qualities of giftedness. The peculiarities of intellectual activity of elementary school students with developmental disabilities, social problems and gifted students are described. The psychological peculiarities of children with special needs for the improvement of the educational process of elementary school in conditions of inclusion are generalized. This requires the creation of special pedagogical conditions for the spiritual, emotional and intellectual activity of such students, the development of their creative activity, in which the maximum manifestation of individuality is assumed. For the effective organization of inclusive education of junior pupils it is necessary to take into account peculiarities of perception, mental activity, individual processes of the functioning of the mental and cognitive activity of students with special educational needs.

Key words: elementary school pupils, students with special needs, students with psychophysical defects, students with social needs, gifted children, psychophysical features, educational and cognitive activity.

Сучасна трансформація українського суспільства зумовлює виникнення широкого кола соціальних, економічних, особистісних проблем, вирішення яких потребує кваліфікованої допомоги фахівців різних галузей. Особливо гостро сьогодні постали питання організації інклюзивного навчання. В усьому світі здійснюються активні пошуки оптимальних шляхів повноцінної інтеграції у суспільство людей з обмеженими можливостями. Нагального вирішення такі питання потребують тоді, коли мова йде про дітей молодшого шкільного віку. В Україні усвідомлюють важливість означеної проблематики, про що свідчать

нормативно-правові акти з питань інклюзивної освіти: Указ Президента України від 01.06.2005р. № 900/2005 «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів» (2000 рік), «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» (2011 рік), «Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009 – 2013 роки», «Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» (2012 рік). Згідно з «Планом заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. №1482-р, в Україні здійснюється активний пошук і впровадження дієвих шляхів соціальної взаємодії дітей, що потребують корекції психофізичного розвитку, з їхніми здоровими однолітками. Вказаній проблемі присвячено чимало наукові праці українських та зарубіжних дослідників.

Навчання учнів з особливими потребами в початковій школі досліджували зарубіжні науковці В. Фауст, С. Ханд, С. Окон, Л. Рулі, Бемак, К. Роджерс. Психологічні особливості дітей з особливими потребами досліджували Р. Барклі, Р. Валлер, Т. Саваж, педагогічні характеристики учнів із різними розладами – П. Вайтекер, Дж. ДуПауль, Д. Гіллборн, С. Зенталь, С. Ріф. Серед вітчизняних науковців проблемами інклюзивної освіти вивчали О. Антонова, К. Глушенко, О. Дубасенюк, М. Захарчук, А. Колупасва, М. Матєєва, С. Миронова, І. Найда, М. Сварник, Н. Софій, М. Швед та інші.

Мета статті – виокремити психологічні особливості учнів початкової школи з особливими потребами для урахування їх в навчальному процесі.

На думку європейських учених, дитяча популяція, незважаючи на своє розмаїття, здебільшого має нормальні або так звані середні показники розвитку, зокрема й навчальні здібності. Однак певна кількість дітей має відмінні від середніх показники, а, відповідно, з педагогічної, соціальної, медичної позицій цих дітей характеризують як таких, котрі мають особливі потреби. Звернемось до визначення, що пропонує відомий французький учений Г. Лефранкоас: «Особливі потреби – це термін, який використовується стосовно осіб, чия соціальна, фізична або емоційна особливість потребує спеціальної уваги та послуг, яким надано можливість розвинути свій потенціал». До цієї категорії належать діти, котрі мають як виняткові здібності чи талант, так і діти з фізичними, психічними, соціальними відмінностями [4, с. 12].

У міжнародних правових документах, державних законодавчо-нормативних актах соціального спрямування багатьох країн загальнонавчанням є термін «діти з особливими потребами» («Children with Special Needs»). Це термінологічне означення передбачає зміщення акцентів з фіксації недоліків і порушень у дітей, відхилень від норми до визнання їхніх особливих потреб. І як зауважує А.Гордєєва: «Говорячи про особливості, ми відштовхуємося від людини взагалі, а не від норми, від людини з певними особливостями, притаманними лише їй. Особливість передбачає відмінність, несхожість, можливо, неповторність, індивідуальність, унікальність». Відповідно, до дітей з особливими потребами, на думку дослідниці належать: діти-інваліди, діти з незначними порушеннями здоров'я, соціальними проблемами, обдаровані діти [4, с.11-12].

Перші дві групи дітей з особливими потребами характеризуються порушеннями здоров'я. Діти з вадами фізичного і розумового розвитку класифікують залежно від основ дефекту. І. Іванова виділяє такі категорії [2].

- з порушеннями слуху і мови (глухі; такі, що недочувають; такі, що втратили слух; логопати);
- з порушенням зору (сліпі, слабкозорі);
- з порушенням інтелектуального розвитку (розумово відсталі, діти із затримкою психічного розвитку);
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- з комплексними порушеннями психофізичного розвитку (сліпоглухонімі, сліпі і розумово відсталі, глухі і розумово відсталі, ДЦП з розумовою відсталістю та ін.);
- з психоневрологічними захворюваннями;
- із хронічними соматичними захворюваннями.

Третя група дітей з соціальними потребами охоплює дітей позбавлених батьківських прав, дітей-сиріт та дітей з неблагополучних сімей.

Четверта група – це обдаровані діти. Їхньою особливістю є те, що вони рідко бувають спокійними і часто страждають від своєї винятковості. У них особлива мова, особливе сприйняття. Тому такі якості обдарованих дітей вимагають особливого підходу до них, і не випадково за рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я входять до «групи ризику». Вони потребують особливого виховання, спеціальних, індивідуальних навчальних програм, спеціально підготовлених учителів [3].

У психічному розвитку дітей з порушеним слухом виділяють дві характерні закономірності. Перша з них полягає в тому, що через порушення слуху обсяг зовнішніх впливів на глуху дитину обмежений,

взаємодія із середовищем збіднена, спілкування з оточуючими людьми ускладнено, водночас як необхідною умовою успішного психічного розвитку всякої дитини є значне зростання кількості, розмаїтості й складності зовнішніх впливів. Внаслідок цього психічна діяльність такої дитини спрощується, реакції на зовнішні впливи стають менш складними й різноманітними, система міжфункціональної взаємодії змінена. Друга закономірність – відмінності в темпі психічного розвитку в дітей з порушеннями слуху в порівнянні з дітьми, які нормально чуять. Тому шлях психічного розвитку дитини з порушеним слухом здійснюється у такий спосіб: розходження в психічній діяльності між дитиною, яка чує й глухою дитиною, незначні на початкових етапах онтогенезу, потім зростають протягом наступного часу. Так відбувається до певного етапу, коли внаслідок систематичного сурдопедагогічного впливу розходження перестають наростати й навіть зменшуються. Чим кращі умови, тим швидше й значніше зближується розвиток дитини з порушеним слухом з розвитком дитини, яка нормально чує [5]. Серйозне порушення слуху, значною мірою впливає на обробку мовної інформації через слухання, оскільки дитина не може повною мірою оволодіти нею, що сильно впливає на успішність дитини [11]. Часто у таких дітей спостерігається дисбаланс наочно-образного й словесно-логічного мислення, домінує перше; письмова мова, тобто читання і письмо, відіграє більшу роль у порівнянні з усною, тому організовуючи навчальну діяльність таких дітей слід задіювати в передусім зір.

Вчені визначають особливості психічного розвитку сліпої або слабозорої дитини так: по-перше, низка психічних процесів (відчуття, сприйняття) протікають в прямій залежності від глибини дефекту, а деякі психічні функції (кольоровідчуття, швидкість сприйняття й ін.) залежать також і від характеру патології; по-друге, є психічні процеси й стани, на які порушення зору здійснюють опосередкований вплив (наприклад, мислення, розвиток якого до певного моменту залежить від порушень у сфері сприйняття та уявлення); по-третє, є такі структурні компоненти психіки, які ні від глибини дефекту, ні від характеру патології зору виявляються незалежними (світогляд, переконання, темперамент, за винятком його зовнішніх проявів, моральні риси характеру, тощо) [10]. При використанні загальних методик для слабзорих дітей необхідна адаптація їх процедури проведення: збільшення часу на виконання завдань, через труднощі сприймання, координації рухів рук і очей необхідний тактильний контроль з об'єктами вивчення; у пред'явленні завдань повинен домінувати вербальний спосіб. Точні словесні інструкції; тривалість зорової роботи не повинна перевищувати 15 хвилин. Окрім цього, для таких дітей повинні організовуватись спеціальні корекційні заняття.

У дітей з порушенням мовлення спостерігається загальмованість, зниження розумової працездатності, зниження уваги. Дуже часто мовленнєві порушення цієї категорії дітей зумовлюють нестійкість уваги й пам'яті, недостатність регулювальної функції мовлення, порушення пізнавальної діяльності та розумової працездатності. Зв'язок між мовленнєвими порушеннями й іншими складовими психічного розвитку спричиняє специфічні особливості мислення. Школярі відстають в розвитку словесно-логічного мислення. Без спеціального навчання такі діти з труднощами опановують навички аналізу і синтезу, порівняння й узагальнення. У більшості з них домінує наочно-дійове мислення, яке потребує постійних дій із предметами, тому вчителі повинні враховувати ці особливості під час навчального процесу [8].

Результати вивчення наукової літератури дали змогу визначити кілька видів порушень інтелектуального розвитку дитини, а саме: епілепсія, олігофренія, шизофренія. Характеризуючи загальний психічний розвиток розумово відсталих дітей, відзначимо, що недорозвинення пізнавальної діяльності пов'язане з дефектами мови, що виражається в обмеженні активного словника в порівнянні з пасивним. Пасивна увага більше підлягає зберіганню, ніж активна і довільна. Механічна пам'ять задовільна в порівнянні із смисловою пам'яттю. Недостатність мови, емоцій, пам'яті виявляється менше, ніж недорозвинення мислення. Недорозвинення пізнавальної діяльності призводить до специфічних порушень вольової сфери особистості загалом. Особливістю емоційної сфери є недорозвинення складніших диференційованих емоцій [10]. Враховуючи ці особливості вчителю треба правильно організовувати навчальний процес, а саме: поділ складного матеріалу на частини, збільшення часу на сприймання та усвідомлення інструкції, уповільненість темпу викладу матеріалу, використання наочності з небагатьма об'єктами, керівництво кожною дією школяра, чітке планування навчального матеріалу, залучення максимальної кількості аналізаторів.

У дітей з комплексним порушенням психофізичного розвитку можна виокремити такі первинні і вторинні відхилення:

- порушення опорно-рухового апарату призводить до недорозвитку дрібної і загальної моторики (недостатній або відсутній контроль з боку нервової системи за довільними рухами);
- порушення зору призводить до порушення просторового орієнтування, порушення зорово-моторної координації, не може забезпечити дитині необхідний контроль за рухами;

• розумова відсталість зумовлює такі вторинні відхилення, як недосконалість і недорозвиненість основних видів діяльності мозку – аналіз та синтез подразнень і замикання на основі цього тимчасових зв'язків, утворення яких, є не що інше, як формування знань, умінь і навичок.

Кожний з трьох первинних дефектів в свою чергу ускладнює вторинні відхилення інших. Так, до дизонтогенезу функцій рук у дитини, окрім порушення опорно-рухового апарату, призводить легка розумова відсталість, що відповідно відбиваються на порушенні вищих психічних функцій, які виявляються в дезорганізації процесів відображення і регуляції моторної діяльності. Порушення зору відображається на недорозвитку дрібної моторики, хапального рефлексу, оскільки спостерігається менше зорових стимулів, які б підштовхували дитину до дії. Кожен з цих первинних дефектів накладає відбиток на інший, ускладнюючи його і сповільнюючи розвиток дитини [1, с. 54].

До порушень опорно-рухового апарату належать поліомієліт, дитячий церебральний параліч, ампутація кінцівок, хребтово-спинальна травма і таке інше. Нерідко для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату характерна слабка пізнавальна активність, яка частково обумовлена недостатністю комунікаційних функцій. Особливо гостро постає ця проблема в молодшому шкільному віці, оскільки фізичні та мовленнєві дефекти перешкоджають дитині з обмеженими можливостями повноцінно спілкуватися з однолітками. У розвитку особистості дитини з обмеженими можливостями є два типи перешкод. Перший тип – це певні фізичні, фізіологічні чи психічні розлади дитини, другий – вторинні явища, такі як власна неповноцінність, відчуженість [7]. Класифікуючи комунікативні бар'єри, які перешкоджають успішному спілкуванню виокремлюють два види соціально-психологічних бар'єрів: 1) внутрішні бар'єри особистості, які пов'язані з такими утвореннями, як норми, установки, цінності, а також з особистісними особливостями – ригідність, конформність і таке інше; 2) бар'єри, причина яких – поза особистістю: незрозуміння іншої людини, дефіцит інформації тощо [10].

Для таких дітей необхідне спеціальне обладнання класу та школи, оскільки у них збіднена координація рухів. Щодо навчальної діяльності, то вчителю слід зосередити увагу на сильних сторонах учня, подавати навчальний матеріал невеликими частинами, підтримувати позитивну мотивацію до навчання, сповільнити темп навчання, підбирати посильні для учня завдання та урізноманітнювати їх.

Характеризуючи третю групу дітей з особливими соціальними потребами, слід приділити особливу увагу дітям-сиротам та дітям з неблагополучних сімей. У дітей сиріт спостерігається викривлення особистісного досвіду дитини – вплив фактора депривації, тобто відсутність, обмеження або недостатність матеріальної та духовної турботи про дитину, необхідних для її виживання та повноцінного розвитку. Вивчення досвіду життєдіяльності таких дітей у різних соціумах підтверджують значення ранньої депривації для появи індивідуально-особистісних відхилень у формі стимульних бар'єрів, які породжують викривлення соціальних відносин і соціального досвіду дитини. Психічна деривація, зокрема, робить особливо актуальним для особистості дитини «момент відчуження». Цей психотравмуючий комплекс зберігається у дитини протягом всього життя. Ці бар'єри призводять до порушень і викривлення індивідуального та особистісного розвитку дитини і є основою для появи соціальної дезадаптації – відхилення у пристосуванні до соціального середовища.

У дітей, які залишились без опіки батьків спостерігаються відхилення у розвитку в 70 – 80 % випадків. Соціальним сиротам властиве однозначне ставлення до себе, яке характеризується переважно негативною чи зниженою самооцінкою. Вони часто перебувають у стані тривоги, напруження, невпевненості, зневірені в людях і обставинах, які їх оточують. За таких умов формування особистості дитини, котра залишилась без сім'ї внаслідок деформації внутрішньо сімейних відносин, відчуження із її сфери, відбувається за невротичним типом, коли на перший план постають захисні механізми [11].

Спостереження свідчать, що діти з неблагополучних сімей мають високий рівень тривожності. Зазвичай, для цих дітей характерна низька навчальна успішність і відставання в інтелектуальному розвитку. Стосовно агресивності, то тут неабияку роль відіграють стосунки батьків між собою. Діти нерідко наслідують агресивні реакції батьків, які відповідно впливають на їхню поведінку, а саме ворожість до оточуючих, схильність до конфліктної поведінки, захисну агресію.

Під час роботи з дітьми з соціальними проблемами потрібно в першу чергу встановити позитивний емоційний контакт, навчати дитину мові почуттів, фіксувати увагу на емоційному стані людей і тварин, навчати поведінковій етиці на емоційній основі, аналізувати світ емоцій. Педагогам не слід використовувати травмуючі слова: «ти злякався...», «не вийшло...». Завдання педагога – попередити наростання негативізму, подолати комунікативний бар'єр. Одним із головних завдань є соціально-побутова адаптація дітей, формування навичок самообслуговування.

До дітей з особливими потребами належать також обдаровані діти. Вони виявляють випереджувальний розвиток сприймання та пізнання, володіють живою уявою, використовують елементи гри у розв'язанні задач, характеризуються творчістю, винахідливістю і багатою фантазією. Одночасно з цим у них недостатній емоційний баланс, характерні надмірні страхи та вразливість. Нерідко в

обдарованих дітей розвивається негативне самоусвідомлення, виникають труднощі у спілкуванні з однолітками. Обдарованих дітей відрізняє здатність класифікувати і категоризувати інформацію та досвід, уміння широко користуватися накопиченими знаннями. [12]. Обдарованих дітей відрізняють такі якості, як висока вимогливість до себе, оточуючих, критичність розуму, вразливість, негативне сприйняття самих себе, висока чутливість та дратування, яскрава уява, провідна здатність до перебільшених жахів. Нерідко має місце неприязнь до школи. Таке ставлення часто з'являється від того, що навчальний матеріал для них нудний та нецікавий. Порушення у поведінці обдарованих дітей можуть з'являтися тому, що зміст навчального матеріалу часто не відповідає їхнім здібностям і потребам [9]. Тому потрібно формувати взаємини з такими дітьми на основі творчої співпраці, організувати навчання на основі особистісної зацікавленості учня, створювати умови для вільного вибору форм та напрямів діяльності.

Узагальнюючи характеристики психологічних особливостей учнів молодшого шкільного віку з особливими потребами можна зробити висновок, що цій категорії дітей властивий нестійкий психологічний стан. У дітей першої та другої групи взаємодія із середовищем збіднена, спілкування з оточуючими людьми ускладнено, тоді як необхідною умовою успішного психічного розвитку будь-якої дитини є значне зростання кількості й складності зовнішніх впливів. Школярі відстають в розвитку словесно-логічного мислення. Без спеціального навчання такі діти з труднощами опановують навички аналізу і синтезу, порівняння й узагальнення. Щодо дітей з соціальними проблемами, то їм притаманний високий рівень тривожності, однозначне ставлення до себе, яке характеризується переважно негативною чи зниженою самооцінкою. Ці чинники негативно впливають на навчальну діяльність учнів даної категорії. На відміну від попередніх двох груп, обдаровані діти відрізняються високими інтелектуальними здібностями. Одночасно з цим у них нестійкі емоції, надмірні страхи та вразливість. Часто в обдарованих дітей спостерігається негативне самоусвідомлення, виникають труднощі у спілкуванні з однолітками. Це призводить до замкнутості дитини, небажання до комунікації та низької навчальної діяльності. У зв'язку з цим необхідне створення особливих педагогічних умов для духовної, емоційної і інтелектуальної активності таких учнів, розвитку їх творчої активності, в процесі якої передбачається максимальний прояв індивідуальності. Для ефективної організації інклюзивної освіти молодших школярів з особливими потребами потрібно враховувати особливості їх сприймання, розумової активності, індивідуальних процесів функціонування психічної і пізнавальної діяльності.

Література

1. Глушенко К. О. Актуальні проблеми навчання та виховання дітей з комплексними порушеннями розвитку в Україні / К. О. Глушенко, Н. В. Гладких / Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – 2014 – № 26 – С. 52-57.
2. Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів/ І. Б. Іванова. – К., 2000. – 87 с.
3. Клименюк Ю. М. Обдаровані діти, їх виявлення та діагностика / Ю. М. Клименюк / Проблеми освіти: збірник наукових праць. – Спецвипуск. – Вінниця-Київ, 2015. – С. 46 – 50.
4. Колупасєва А. А., Таранченко О. М., Білозерська І. О., Ленів З. П. Основи інклюзивної освіти: Навчально-методичний посібник. Київ. 2012. – 308 с.
5. Конопляста С. Ю. Логопсихологія : навч. посіб / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак ; за ред. д-ра пед. наук, проф. М. К. Шеремет. – К. : Знання, 2010. – 294 с.
6. Кравченко, Т. В., Трубавіна, І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 100 с.
7. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/Ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.
8. Основи корекційної педагогіки: навчально-методичний посібник / С.П.Миронова, О.В.Гаврилов, М.П.Матвєєва; [За заг. ред. С.П.Миронової]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 264 с.
9. Особливості обдарованої дитини та їх врахування у навчально-виховному процесі // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами інноваційних освітніх технологій: Вип. 2: Зб. наук. праць /За заг. ред. О.А.Дубасенюк, О.Є.Антонової. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2005. – С.118-121
10. Психологія людини з обмеженими можливостями: Навчальний посібник / В. Й. Бочелюк, А. В. Тутубарова / – Київ «Центр учбової літератури» – 2011 – 262 с.
11. Реабілітаційний супровід навчання неповносправних дітей: методичний посібник/Укл.: А. Луговський, М. Сварник, О. Падалка. – Львів: Колесо, 2008. – 144 с.
12. Слободянюк Л.І. Особливості пам'яті дітей з підвищеними розумовими здібностями / Практична психологія і соціальна робота. – 2000. – №8. – С.43 – 46.
13. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pedahohikam.net/nervs-1094-1.html>

References

1. Hlushenko K. O. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia ditei z kompleksnymy porushenniamy rozvytku v Ukraini / K. O. Hlushenko, N. V. Hladkykh / Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia. – 2014 – № 26 – С. 52-57.
2. Ivanova I. B. Sotsialno-psykholohichni problemy ditei-invalidiv/ I. B. Ivanova. – K., 2000. – 87 s.
3. Klymeniuk Yu. M. Obdarovani dity, yikh vyjavlennia ta diahnostyka / Yu. M. Klymeniuk / Problemy osvity: zbirnyk naukovykh prats. –Spetsvypusk. – Vinnytsia-Kyiv, 2015. – S. 46 – 50.
4. Kolupaieva A. A., Taranchenko O. M. , Bilozerska I. O., Leniv Z. P. Osnovy inkluzyvnoi osvity: Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv. 2012. – 308 s.
5. Konopliasta S. Yu. Lohopsykholohiia : navch. posib / S. Yu. Konopliasta, T. V. Sak ; za red. d-ra ped. nauk, prof. M. K. Sheremet. – K. : Znannia, 2010. – 294 s.
6. Kravchenko, T. V., Trubavina, I. M. Dopomoha batkam u vykhovanni ditei: Metodychni rekomendatsii dlia sotsialnykh pratsivnykiv. – K.: Derzhsozsluzhba, 2005. – 100 s.
7. Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo: nauково-metodychnyi zbirnyk/Red. kol. N. Sofii, I. Yermakov ta in. – K.: Kontekst, 2000. – 336 s.
8. Osnovy korektsiinoi pedahohiky: navchalno-metodychnyi posibnyk / S.P.Myronova, O.V.Havrylov, M.P.Matvieieva; [Za zah. red. S.P.Myronovoi]. – Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2010. – 264 s.
9. Osoblyvosti obdarovanoi dytyny ta yikh vrakhuvannia u navchalno-vykhovnomu protsesi // Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia inozemnoi movy zasobamy innovatsiinykh osvितnikh tekhnolohii: Vyp. 2: Zb. nauk. prats /Za zah. red. O.A.Dubaseniuk, O.Ie.Antonovoi. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU, 2005. – S.118-121
10. Psykholohiia liudyny z obmezhenymy mozhlyvostiamy: Navchalnyi posibnyk / V. Y. Bocheliuk, A. V. Tutubarova / – Kyiv «Tsentr uchbovoi literatury» – 2011 – 262 s.
11. Reabilitatsiinyi suprovid navchannia nepovnospravnykh ditei: metodychnyi posibnyk/Ukl.: A. Luhovskyi, M. Svarnyk, O. Padalka. – Lviv: Koleso, 2008. – 144 s.
12. Slobodianiuk L.I. Osoblyvosti pamiaty ditei z pidvyshchenymy rozumovymy zdibnostiamy / Praktychna psykholohiia i sotsialna robota. – 2000. – №8. – S.43 – 46.
13. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.pedahohikam.net/nervs-1094-1.html>